Валерій Васильєв*
(Київ)

«Беріївська відлига» в УРСР (кінець 1938–1939 рр.): політичні аспекти

У статті висвітлюються окремі аспекти функціонування політичних структур в УРСР, стосунки між ними після припинення масових репресивних акцій. Особливу увагу приділено зміцненню ролі компартії, відновленню кадрового контролю з боку місцевих партійних керівників над співробітниками органів держбезпеки. Доведено, що НКВС УРСР продовжував боротьбу проти українського національного руху.

Ключові слова: політична система, компартія, органи НКВС, Сталін, Хрущов, Кобулов.

Як відомо, постанова РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. «Про арешти, прокурорський нагляд та ведення слідства» та наказ наркома НКВС СРСР Л. Берії № 00762 від 26 листопада 1938 р. «Про порядок здійснення постанови РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р.» відіграли вирішальну роль у припиненні масових репресивних операцій у країні. Завершення жахливої хвилі репресій, яку ініціювали особисто генеральний секретар ЦК ВКП(б) Й. Сталін та група кремлівських керівників, супроводжувалося деякими змінами у функціонуванні політичної системи СРСР.

Доступна дослідникам джерельна база[1] дозволяє зробити певні спостереження та висновки щодо цих змін. Перші спроби наукового аналізу здійснив російський дослідник О. Хлев-

---

* *Васильєв В.Ю.* — кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

[1] История сталинского Гулага. Конец 1920-х – первая половина 1950-х гг.: Собр. док. в 7 т. – Т. 1: Массовые репрессии в СССР. – М.: РОССПЭН, 2004; Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина: Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937–1938. – М.: Материк, 2004.

нюк[2], якій у главі 7 дав загальну назву політичним процесам (продовжуючи підхід авторів «Истории сталинского Гулага») — «Вихід з терору. 1938–1939 рр.». Зазначимо, що масові репресивні акції 1937–1938 рр. становили стрижень так званого «великого терору». Цей термін використовують у світовій історичній науці з «легкої руки» британського історика, який працює у США — Р. Конквеста. Але спрямованість операцій проти потенційної «п'ятої колони» викликає необхідність зважено ставитися, у даному випадку, до застосування поняття «великий терор». Як відомо, «терор» — у найбільш поширеному значенні — це «жах», «переляк». Відомі нам факти свідчать, що в 1937–1938 рр. кремлівські вожді, ініціюючи репресії, займалися злочинною «соціальної інженерією». Терор як залякування мав підлегле значення щодо цієї головної мети.

В Україні на цей момент відсутні дослідження реальних процесів, котрі відбувалися в державі та суспільстві після припинення масових репресивних акцій. У суспільній свідомості побутує думка, що значну кількість осіб, які постраждалі від репресій, звільнили з-під арешту. Іноді поширюються думки про майже «ліберальну» діяльність Л. Берії, якій після недоброї пам'яті М. Єжова (його змістили з посади 24 листопада 1938 р.) виглядав менш кровожерливим. Побутує навіть вислів «беріївська відлига», який використовують для характеристики подій кінця 1938 – початку 1939 рр.

Незважаючи на певну публіцистичність та полемічність такого словосполучення, воно свідомо вжите у назві статті, основне завдання якої полягає у висвітленні з наукового погляду функціонування окремих політичних структур та стосунків між ними в Україні того часу на основі широкого залучення нових архівних документів, зокрема тих, котрі зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України.

---

[2] *Хлевнюк О.В.* Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры. – М.: РОССПЭН, 2010.

Аналіз розпочнемо з ситуації в компартії — становому хребті тоталітарної системи, особливістю якої було існування в Києві партійно-радянського субцентру влади[3], від січня 1938 р. очолюваного першим секретарем ЦК КП(б)У М. Хрущовим. Він особисто відповідав перед Й. Сталіним за ситуацію в УРСР, брав участь у здійсненні репресій в республіці[4]. Недарма у звітній доповіді на XIV з'їзді КП(б)У (червень 1938 р.) М. Хрущов зазначав:

> «Ми ворогів в основному розбили, але у нас залишилося ще вороже коріння [...] За допомогою ЦК ВКП(б) та особисто товариша Сталіна, за допомогою всього українського народу ми почистили, чистимо та маємо чистити українську землю від усіх зрадників [...] Ми успішно ліквідуємо наслідки шкідництва, висунемо до кінця віддані кадри [...] Талантів у нас скільки завгодно в усіх галузях, потрібно тільки вміти їх розшукати, своєчасно просувати й допомагати їм [...] Ми зробимо усе для того, щоб завдання та доручення ЦК ВКП(б) і товариша Сталіна — зробити Україну неприступною фортецею для ворогів — виконати з честю»[5].

Жодного архівного свідчення реакції М. Хрущова на припинення масових репресивних акцій віднайти не вдалося, що не в останню чергу пов'язане із вилученням за його розпорядженням документів з архівів УРСР, яке провели в 1949–1950 рр. Але ми знаємо, що після зникнення з Києва колишнього наркома внутрішніх справ УРСР О. Успенського (14

---

[3] Поняття *«субцентр влади»* стосовно 1920–1930-х рр. уведене в українській історіографії С. В. Кульчицьким. Хоча історик не розкрив сенс цієї дефініції, політичні науки дають підстави вважати, що партійно-радянський центр влади в Україні мав певні владні та управлінські повноваження, що делегувалися йому з Кремля, від партійно-радянського центру РСФРР, а потім СРСР. У різні періоди радянської влади повноваження змінювалися залежно від історичних процесів та стосунків між лідерами РКП(б)–ВКП(б) та керівниками радянської України.

[4] Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст.: Історичні нариси. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 454–495.

[5] Политическое руководство Украины. 1938–1989. – М.: РОССПЭН, 2006. – С. 35–36.

листопада 1938 р.)[6], М. Хрущов не мав у республіці самостійного «наркома-чекіста», здатного на політичні дії без відома першого секретаря ЦК КП(б)У. Призначений 7 грудня 1938 р. виконуючим обов'язки наркома, а потім першим заступником наркома А. Кобулов був довіреною особою Л. Берії, але не підходив на роль політичної фігури в УРСР. Те ж саме стосувалося й І. Серова, призначеного наркомом 2 вересня 1939 р.[7] Це відображало загальний процес зміцнення ролі партійних чиновників у політичній системі на противагу керівникам органів держбезпеки, про що йтиметься нижче.

Принагідно зауважимо, що персональний склад субцентру влади в Києві сформувався до липня 1939 р., коли віддані М. Хрущову особи обійняли посади: Д. Коротченко (прибув до УРСР разом із М. Хрущовим) — третього секретаря ЦК КП(б)У, Л. Корнієць — голови РНК УРСР, М. Гречуха — голови Президії Верховної Ради УРСР[8]. Ці діячі працювали на керівних посадах до середини 1950-х – початку 1960-х рр., входячи до так званого «партійно-військово-партизанського клану» республіканських керівників, що став складовою загальносоюзної системи управління у повоєнні роки[9]. Серед них М. Хрущов, який був кандидатом, а незабаром і членом політбюро ЦК ВКП(б), користувався безперечним авторитетом. Зрозуміло, що його дії цілковито залежали та повністю контролювалися Й. Сталіним.

Цікава ситуація спостерігалася на рівні обласних і районних ланок управління. У 1937–1938 рр. відбулося певне розмежування компартійних та каральних органів, коли останні перетворилися в інститут влади, значною мірою поставлений

---

[6] Див.: Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст.: Історичні нариси. – С. 476–477.

[7] *Петров Н.В., Скоркин К.В.* Кто руководил НКВД, 1934–1941: Справочник. – М.: Звенья, 1999.

[8] Центральний державний архів громадських об'єднань України (*далі* – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 6, спр. 512, арк. 94.

[9] Див. докладніше: Политическое руководство Украины. 1938–1989 гг. – 544 с.

«над партією». До початку масових репресивних акцій керівники каральних органів перебували у цілковитій залежності від партійних функціонерів. Потім ситуація змінилася, постраждала значна кількість кадрових партійних працівників. Складовою процесів було висунення окремих «чекістів» на керівну партійну роботу. Наприклад, начальник УНКВС по Харківській області Г. Телєшов став першим секретарем Одеського обкому КП(б)У. Одночасно до партійних органів призначалися молоді люди — як за віком, так і за партійним стажем. Карколомна кар'єра посилювала їх особисту відданість Й. Сталіну[10].

Протягом 1938 р. спостерігався багаторівневий «терор» у країні та партії. Арешти й розстріли інтенсифікувалися, у порівнянні з 1937 р., відбувалося зменшення кількості виключених із партії, відновився масовий прийом до її лав, десяткам тисяч осіб повернули партквитки. Після завершення масштабних репресивних акцій політбюро ЦК КП(б)У протягом січня–лютого 1939 р. ухвалило дві постанови, які заохочували прийом до партії. Місцеві партійні органи було зобов'язано своєчасно видавати документи комуністам, не відмовлятися від надання характеристик кандидатам для вступу в члени партії, звернути увагу на майже 60 тис. кандидатів із простроченим стажем. Але процес збільшення лав КП(б)У виявився суперечливим. У травні 1939 р. політбюро ЦК КП(б)У заявило про незадоволення «валовим прийомом» до партії — в деяких «парторганізаціях були прийняті в партію чужі, сумнівні елементи, замасковані вороги», порушувався принцип індивідуального відбору. Такі вказівки перелякали місцевих партійних чиновників, які відмовлялися видавати партквитки прийнятим і відновленим у партії. У серпні 1939 р. довелося ухвалити рішення видати до 1 вересня 1939 р. партквитки всім категоріям осіб, які бажали бути комуністами[11].

---

[10] *Хлевнюк О.В.* Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры. – С. 350–351.

[11] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 508, арк. 48, 84; спр. 510, арк. 4; спр. 513, арк. 85.

В Україні відбувалося відновлення структури компартії, що розпочалося 1938 р., проте молоді кадри, які приходили до партійних органів, часто-густо знищувалися у ході масових репресій. Упродовж 1938–1939 рр. М. Хрущов намагався відновити персональний склад парторгів різного рівня. До управління в Україні прийшли нові молоді «технократи», які у недалекому минулому закінчили радянські ВНЗ. Як особлива соціальна група, вони ще не стали предметом спеціальних досліджень. Зауважимо, що багато з них попри радянську «вищу освіту» були малоосвіченими людьми, які піднялись по «кар'єрній драбині» завдяки політичній спритності, цинізму, готовності «йти по трупах». Це були справжні сталіністи, які вірою та правдою служили режимові, побоюючись більш за все наступних кадрових чисток. Образно кажучи, такі люди були «політично грамотними» та орієнтованими на пошук «ворогів», але вони виявилися неспроможними стати громадськими лідерами, брати на себе відповідальність у суспільній сфері життя.

Левова частина рішень політбюро ЦК КП(б)У присвячена кадровим питанням, зокрема затвердженню керівників обкомів і райкомів партії. *По-перше,* значна увага приділялася першим секретарям обкомів, які особисто відповідали перед М. Хрущовим за ситуацію в областях. *По-друге*, тривало масове призначення других і третіх секретарів обкомів, на посади яких приходили завідуючі відділами обкомів, інструктори ЦК КП(б)У, або, в окремих випадках, перші секретарі райкомів партії. Наприклад, 11 січня 1939 р. завідувач радянсько-торгового відділу Дніпропетровського обкому КП(б)У Л. Брежнєв був призначений секретарем цього обкому по пропаганді. Подібні кадрові перестановки відбулися у Чернігівському та Полтавському обкомах. Політбюро ЦК КП(б)У, після майже цілковитого знищення партійно-радянських чиновників в областях у 1937–1938 рр., змушене було затверджувати трійки секретарів обкомів та оргкомітети Президії Верховної Ради УРСР (облвиконкоми)[12].

---

[12] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 512, арк. 111–118, 128–129.

Суттєве значення для відновлення функціонування партійної вертикалі влади в республіці мала діяльність апарату ЦК КП(б)У. Протягом зазначеного періоду відбулися його структурні зміни. 1 квітня 1939 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення, відповідно до статуту партії, затвердженого XVIII з'їздом ВКП(б) (10–21 березня 1939 р.), про скасування шести відділів ЦК. Вони діяли за галузевим принципом. Замість того створили відділи кадрів, організаційно-інструкторський та військовий. Крім того, існував відділ пропаганди й агітації, особливий сектор та управління справами. У штати апарату ЦК КП(б)У входили 222 відповідальних та 98 технічних працівника. Провідну роль за кількістю відігравав кадровий відділ, що свідчило про зосередженість керівництва ЦК КП(б)У на контролі за персональним складом управлінської мережі в УРСР, а також відділ пропаганди й агітації, котрий контролював ідеологічні процеси у республіці[13].

Апарат ЦК КП(б)У забезпечував взаємодію та контроль над діяльністю обкомів і райкомів партії. Наприкінці липня 1939 р. з'явилися затверджені ЦК ВКП(б), за поданням ЦК КП(б)У, структура та штати обкомів, міськкомів, райкомів, міських райкомів КП(б)У. Найбільша кількість відповідальних працівників, за новою структурою, була в Київському, Сталінському (Донецькому), Харківському обкомах — 128 осіб; у Ворошиловградському (Луганському), Дніпропетровському, Запорізькому, Одеському — 114; Вінницькому, Житомирському, Кам'янець-Подільському, Кіровоградському, Миколаївському, Полтавському, Сумському, Чернігівському — 95; Молдавському — 74. У міськкомах партії відповідальних працівників було від 61 до 24, сільських райкомах — від 28 до 18, міських райкомах — від 25 до 17 осіб[14].

Основний кадровий резерв партійно-радянських керівників республіканського рівня становили перші секретарі райкомів партії. Їх не лише призначали на керівні посади

---

[13] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 509, арк. 49; спр. 512, арк. 36.
[14] Там само, спр. 512, арк. 46–48, 132–136.

до обкомів, інструкторами ЦК КП(б)У, керівниками різних радянських установ, заступниками наркомів, але й направляли до органів НКВС, а також — помічниками військових прокурорів по нагляду за слідством в органах НКВС. Отже, вони стали кадровим потенціалом управлінської мережі в радянській Україні, якій проіснував майже до «горбачовської перебудови».

Ще одним елементом відновлення ролі партії в управлінні суспільними процесами стало запровадження інституту парторгів ЦК ВКП(б) на вугільних шахтах, металургійних і машинобудівних заводах, оборонних підприємствах тощо. Це був паралельний канал контролю з боку вищого керівництва ЦК ВКП(б) за ситуацією в базових галузях промисловості, які впливали на розвиток економіки держави та її підготовку до майбутньої війни. Із парторгами ЦК ВКП(б) в апарата ЦК КП(б)У, секретарів обкомів партії складалися непрості стосунки, оскільки подвійне підпорядкування перших дозволяло швидко повідомляти ЦК ВКП(б), відповідні загальносоюзні структури щодо негараздів у системі управління та прорахунки місцевих управлінських структур[15].

У тоталітарній системі радянського типу партійна вертикаль управління просякала радянську вертикаль. Вивчення архівних матеріалів дозволило зробити кілька принципових висновків щодо специфіки її діяльності. *По-перше,* за умов припинення масових репресивних акцій поступово відбувалося оновлення персонального складу різних радянських організацій. *По-друге,* до управлінських функцій долучилися нові люди, які часто-густо не тільки формально, але й реально наповнили своїми інтересами, потребами, напрямами діяльності органи радянської влади[16] на місцях. *По-третє,* на найнижчих щаблях управління перетиналися директиви влади та місцеві ініціативи самоуправління, без яких неможливе існування навіть жорстко централізованих тоталітарних

---

[15] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 512, арк. 68–69.

[16] У даному випадку вислів *«органи радянської влади»* застосовується свідомо.

режимів. Зрозуміло, діяльність радянських органів управління ще чекає на своїх дослідників. Ми вкажемо лише на одну принципову рису структурної будови політичної системи того часу — без розгалуженої системи радянської вертикалі управління було неможливим функціонування партійної вертикалі.

По-четверте, архівні матеріали свідчать, що впродовж 1939 р. відбулося збільшення кількості республіканських наркоматів за рахунок поділу, приєднання до інших організацій кількох республіканських підрозділів загальносоюзних структур[17]. Це свідчило не стільки про збільшення певної самостійності республіканського субцентру влади внаслідок децентралізації системи управління, скільки про намагання вищих політичних керівників УРСР встановити більш жорсткий контроль за різними галузями суспільного життя через збільшення ланок управлінської системи.

Важливим для розуміння політичних процесів, що відбувалися у республіці, є дослідження змін у діяльності радянських органів держбезпеки, їх стосунків із парторганами. Учені різних країн світу вказують, що влада компартії у СРСР трималася не лише на певній соціальній базі, але й на постійному застосуванні каральних органів. Підкреслимо, що після директиви ЦК ВКП(б) від 14 листопада 1938 р. за підписом Й. Сталіна відбулося відновлення контролю парторганів над керівниками органів держбезпеки. Передбачалися облік, перевірка, затвердження на посадах наркомів, їх заступників і начальників відділів НКВС союзних та автономних республік, начальників крайових, обласних, окружних органів НКВС, їх заступників та начальників відділів, начальників міських і районних відділів НКВС. На всіх оформлялися особові справи, які зберігалися в обкомах, крайкомах та ЦК компартій республік. На основі документів, спеціальних перевірок, особистого знайомства партійні керівники мали забезпечити попереднє очищення НКВС «від ворожих осіб».

---

[17] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 508, арк. 120–121; спр. 509, арк. 47; спр. 511, арк. 15.

Зрозуміло, що до цієї категорії потрапили ті, хто ретельно виконував накази політбюро ЦК ВКП(б) про масові репресивні акції. Паралельно відбувалося затвердження кандидатур на керівних посадах в органах НКВС на засіданнях бюро обкомів, ЦК республіканських компартій. На начальників міських і районних відділів потрібен був відгук секретарів міськкомів, райкомів, узгоджений із членами бюро міськкому або райкому партії[18]. Це означало різке посилення залежності «чекістів» від місцевих партійних працівників.

Крім того, партійний контроль над органами держбезпеки посилився за рахунок створення у січні 1939 р. самостійної парторганізації першого відділу НКВС УРСР із підпорядкуванням її Київському міськкому КП(б)У. Наприкінці липня 1939 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення створити парткомітет апарату НКВС УРСР у складі парторганізацій: управління держбезпеки, управління виправно-трудових колоній, тюремного управління, адміністративно-господарського управління, управління робітничо-селянської міліції, управління пожежної охорони, особливого відділу КОВО, відділу фельдзв'язку, архівного відділу, комендатури, автобази. Парторганізаціям відділів та управлінь надали права первинних партійних організацій. Парткомітет апарату НКВС УРСР підпорядкували Київському міськкому КП(б)У[19].

Від грудня 1938 р. до травня 1939 р. органи держбезпеки УРСР перебували у хаотичному стані. Ішли процеси звільнення та арештів начальників обласних УНКВС, а також співробітників НКВС, котрих звинувачували у «неправильних методах слідства». Частину їх, за пропозицією А. Кобулова, звільнили з «органів». На керівні посади в місцеві структури НКВС призначалися, в основному, секретарі райкомів КП(б)У[20] або довірені особи з так званої «групи Л. Берії».

---

[18] Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина: Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937–1938. – С. 606

[19] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 508, арк. 13; спр. 512, арк. 88.

[20] Там само, спр. 509, арк. 42–46, 51–57.

Траплялися випадки, коли секретарі обкомів КП(б)У, які затверджували персональний склад місцевих органів НКВС, намагалися звільнити їх співробітників через «застосування неприпустимих методів слідства». Наприклад, секретар Кам'янець-Подільського обкому Власов 22 грудня 1938 р. на засіданні бюро обкому вимагав від заступника начальника обласного УНКВС Леонова відсторонити від роботи 14 співробітників та 16 начальників райвідділів НКВС. Леонов негайно повідомив про це А. Кобулову, якій розпорядився не виконувати цю вимогу, але й нікому нічого не розповідати. Власов написав доповідну записку на ім'я М. Хрущова. Судячи з архівних документів, Леонова зняли з роботи, проте заарештували та розстріляли лише колишнього начальника обласного УНКВС І. Жабрєва[21]. Ситуація у Кам'янець-Подільській області рельєфно окреслює специфіку стосунків партійних та органів держбезпеки у перші місяці після припинення масових репресивних акцій. Слід наголосити, що мали місце й інші ситуації, коли секретарі обкомів та райкомів партії, які брали безпосередню участь у репресіях 1937–1938 рр., намагалися «сховати кінці у воду», не допустивши поширення інформації про власні злочинні дії.

Без сумніву, вони користувалися підтримкою вищих керівників УРСР. У відповідь на виявлені масові випадки наявності у в'язницях республіки заарештованих, щодо яких вирок не було здійснено до 17 листопада 1938 р., а також широкомасштабні відмови арештантів від свідчень, А. Кобулов надав підлеглим вражаюче роз'яснення — ніякого перегляду справ таких осіб не допускалося, якщо їх відправили до концтаборів, вирок вважався виконаним. У травні 1939 р. А. Кобулов звернувся до М. Хрущова із доповідною запискою, де повідомляв, що у республіці багато випадків віднов-

---

[21] ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 48, арк. 53–56. Більш детально про взаємини керівників партійних та органів держбезпеки у Кам'янець-Подільській області після припинення масових репресивних акцій див.: Реабілітовані історією: У 27 т.: Хмельницька область. – Хмельницький, 2008. – С. 409–440.

лення у лавах партії осіб, звільнених з-під арешту у зв'язку з призупиненням слідчих справ. Але органи держбезпеки мали на них компрометуючи матеріали, тому А. Кобулов пропонував не відновлювати їх у партії[22].

Узагалі, А. Кобулов займав жорстку позицію щодо долі репресованих. Архівні матеріали свідчать, що він особисто наполягав на створенні більш жорсткого режиму перебування заарештованих у в'язницях республіки. Так, керівництво Дніпропетровського УНКВС та обласної в'язниці повідомило йому про численні відмови арештантів від свідчень у «контрреволюційній діяльності». Серед в'язнів поширювалися чутки про масштабні арешти співробітників органів НКВС за «перекручення» у слідчий роботі. Арештанти перестукувалися між камерами, залишали записки у туалетах, іноді через тюремників добували газети. А. Кобулов підтримав висновок дніпропетровських «чекістів» — зробити режим ув'язнення більш жорстким, посилити внутрікамерну агентуру роботу[23]. На нараді з керівниками місцевих органів НКВС 2 березня 1939 р. він заявив, що не можна звільняти заарештованих іноземних громадян, а також дружин «ворогів народу»:

> «Часто-густо буває так, що людина — відвертий шпигун, учасник контрреволюційної організації, отаку дружину звільняти не можна». Проте сліпих, сімдесятирічних і старше, глухонімих, яких багато у в'язницях, потрібно випустити на волю[24].

Цинічна позиція А. Кобулова супроводжувалася конкретними діями органів НКВС, які буцімто на основі агентурно-оперативної роботи зробили висновок про «посилення ворожої діяльності озлобленої частини дружин і дітей репресованих». Родичі заарештованих створювали «антирадянські формування задля охоплення контрреволюційним впливом» інших родичів та близьких знайомих репресованих. Під приводом таких нісенітниць було встановлене стеження за

---

[22] ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 24, арк. 184, 268.
[23] Там само, спр. 8, арк. 40–43.
[24] Там само, спр. 36, арк. 326.

групою дружин засуджених – «колишніх українських письменників-націоналістів» – О. Вишні, О. Слісаренка, О. Досвітнього, рідними сестрами О. Вишні та М. Хвильового. Так, «чекісти» стверджували, що дружина О. Вишні мала побачення з чоловіком у таборі, який повідомив їй про свої зв'язки з українськими письменниками, «які не склали зброї та розраховують на швидке повернення додому з метою боротьби проти радянської влади за незалежність України». Зрозуміло, що це були вигадки — при здоровому глузді О. Вишня, перебуваючи у концтаборі, не міг казати такого дружині, та ще й у наведених формулюваннях[25]. Крім того, співробітники НКВС вигадали так звані «штаби дружин», які у Дніпропетровську, Харкові, Одесі координували збір матеріальної допомоги для репресованих чоловіків[26]. Можна припустити, що певні ініціативи допомоги заарештованим із боку дружин та родичів були, але «штаби» і таке інше могли виникнути лише в уявленні «чекістів».

Проте не викликає сумніву інформація органів держбезпеки про існування груп молоді, до яких входили діти репресованих. Ці групи органи держбезпеки розцінювали як «антирадянські» та «терористичні». Наприклад, у січні 1939 р. у Тульчинській середній школі було виявлено молодіжну групу, учасники якої не з'явилися на демонстрацію 7 листопада 1938 р. А. Кобулов повідомляв М. Хрущову, що учні, мовляв, готували теракти проти вождів СРСР. Молодіжну групу у складі 7 осіб під назвою «нелегальна партія» виявили у с. Дунине Харківської області. У Сумах віднайшли молодь, яка об'єдналася у «Таємне товариство» з програмою й статутом «Народної волі». Юнаки та дівчата бажали створити гуртки самоосвіти й самовдосконалення, що розцінювалося як антирадянська діяльність. У Сталінській (Донецький) області та Ворошиловграді (Луганську) було виявлено групи молоді, які шукали зброю та планували розповсюджувати листівки. У Немирівському дитячому будинку діти репресованих збит-

---

[25] ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 24, арк. 21–24.
[26] Там само, арк. 23, 27–28.

кувалися над комсомольцями, псували портрети радянських вождів, малювали на стінах та парканах свастики. У більшості випадків А. Кобулов за узгодженням із Л. Берією наказував арештовувати 14–16-річних підлітків[27].

Особливу увагу органи НКВС, за традицією, приділяли відомим представникам української інтелігенції (інтелектуалам), які мали обслуговувати режим, підтверджуючи його легітимність у свідомості суспільства та переконуючи громадян в «апріорній істині» — лише Росія з її комуністичними керівниками здатна сприяти розвиткові української мови, літератури, закріпленню традицій та звичаїв народу. Цікаво, що у травні 1939 р. М. Хрущов та його група у ЦК КП(б)У спробували легітимізувати себе шляхом широкомасштабної акції — відзначення на загальносоюзному рівні 125-річчя з дня народження Т. Шевченка. Відомий поет (за прийнятою у роки радянської влади традицією — «громадсько-політичний діяч, народник, різночинець») подавався для суспільної свідомості не лише як революціонер-демократ (із властивими йому гуманістичними цінностями), але предтеча соціальної революції, у ході якої (1917–1920 рр.) українці зробили висновок про необхідність співіснувати з Росією, котра виявилася «старшим братом» для «постраждалого» у ході «багатовікової литовсько-польсько-католицької експансії» «молодшого брата» — українського народу.

У Києві провели пленум Спілки письменників СРСР, на якому, вочевидь, проявилися масштабні суперечності у свідомості інтелігенції різних республік СРСР щодо оцінок світової літератури, місця у процесі її створення окремих письменників — вихідців із Росії та України, ролі керівників письменницьких організацій у творчому процесі. Під час виступу голови Спілки письменників УРСР О. Корнійчука деякі літератори дозволили собі невеличку «фронду» — підвелися з місць та пішли з залу, що у ті часи вважалося неприпустимим. Із боку українських письменників обережну або негатив-

---

[27] ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 16, арк. 1–17, 25–28, 50, 62–63, 70, 72–74.

ну оцінку отримали вірші російських письменників та висловлювання поетів: В. Лебедєва-Кумача — за надто «вірнопідданську позицію»; міркування О. Толстого щодо давньоруської історії із заявами, що, мовляв, «Пісня про Нібелунґів» або «Енеїда» Верґілія[28] порівняно зі «Словом о полку Ігоревім» є «завиванням людожера поряд із сонетом Шекспіра». Атмосферу на святкуванні можна уявити зі слів відомого українського поета М. Рильського, якій після виступу на урочистому пленумі Спілки письменників УРСР обурювався тим, що багато письменників закінчували промови словами «Хай живе товариш Сталін!». Зокрема, він сказав:

> «Я спромігся побудувати доповідь так, що сказав і не сказав про Сталіна й дуже задоволений, тому що противне це плазування та улесливість».

Другого дня письменників повезли на пароплаві на могилу Кобзаря до Канева, що сподобалося учасникам. Але суперечки між ними не вщухали. Поет С. Городецький доводив прозаїку І. Ле, що

> «українська мова така ж тарабарщина, як китайська».

Коли в Каневі виконувалися концертні номери з російською фольклорною основою, М. Рильський і В. Торин зауважили:

> «Чи не можна припинити російську “галіматтю”. У нас, здається, шевченківські дні — чому не співають українських пісень?».

На що В. Лебедєв-Кумач, звертаючись до письменника В. Іванова, вимовив:

> «Хохляндія бунтує».

Звичаї письменницького середовища тих часів чітко проявилися, коли присутні на ювілеї поверталися до Києва. Упродовж святкування письменники з республік Кавказу

---

[28] *«Пісня про Нібелунґів»* — перероблений у Баварії або Австрії у XII–XIII ст. героїчно-міфологічний епос, один із найбільш відомих епічних творів людства. *«Енеїда»* — латиномовний епічний твір визначного поета світової літератури Верґілія (70 р. до н.е. – 19 р. до н.е.), написаний між 29 і 19 рр. до н.е.

та Середньої Азії майже не спілкувалися із колегами з Росії, України, Білорусії. Більше того, поважні та авторитетні «властителі дум слов'янського світу» того часу знайшли на пароплаві жінок, «які не мали жодного відношення до літератури, у каютах відбувалися п'яні оргії». Зокрема, голова Спілки письменників УРСР О. Корнійчук упився до непритомності, а завідуючий відділом мистецтва при РНК УРСР М. Компанієць нецензурно лаявся та дослівно заявив:

> «До чорта мені мистецтво. Плювати я хотів на всіх письменників і комітет у справах мистецтв. Я машиніст, а мене змушують керувати культурним закладом»[29].

Агенти, які повідомляли органи держбезпеки про такі «витівки» українських радянських літераторів, сприяли збільшенню доказової бази «контрреволюційних дій». «Чекісти» продовжували стеження, а основними «фігурантами» оперативних розробок виступали:

М. Рильський — «колишній поміщик», учасник «Спілки визволення України»;

П. Тичина — «[...] колишній боротьбист. У 1914–1917 рр. співробітничав у редакційному журналі українських націоналістів "Рада", що редагувався відомими націоналістами — Єфремовим, Ніковським та ін. У роки громадянської війни співробітничав із друкованими органами Центральної Ради»;

П. Панч — «[...] колишній офіцер петлюрівської та гетьманської армій. Проходить за свідченнями засудженого 1933 р. польського розвідника Ялового як завербований останнім для шпигунської праці на користь польської розвідки»;

А. Любченко — «[...] колишній учасник банди та член повстанкому в одному з районів України. До 1929 р. був одним із керівників націоналістичної літературної організації ВАПЛІТЕ».

---

[29] ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 40, арк. 10, 13, 17–19.

Співробітники органів держбезпеки пов'язали М. Рильського та П. Тичину з «ідеологом антирадянського націоналістичного підпілля на Україні» академіком А. Кримським. Крім того, вони начебто підтримували контакти з «письменниками-націоналістами» Грузії, Вірменії, Білорусії. В уявленнях «чекістів» дванадцятьом українським письменникам приписувалися такі дії:

> «Група веде лінію на затирання молодих радянських письменників, обробку окремих із них у націоналістичному дусі з метою подальшого залучення до організації, а також розповсюджує наклепницькі чутки про національну політику ВКП(б) та радянської влади»[30].

Крім зазначених вище діячів культури, співробітники органів держбезпеки за міфічними зв'язками з троцькістами «розробляли» Л. Первомайського, С. Голованівського, В. Торина, а також шістьох єврейських літераторів на чолі з І. Фефером як «законспіроване правотроцькістське підпілля»[31]. Під постійним спостереженням перебував син видатного українського письменника І. Франка — Петро. У жовтні 1939 р. І. Сєров, ознайомився із результатами стеження за ним та висновками підлеглих про те, що П. Франко пов'язаний із керівництвом Української військової організації[32]. Від вересня 1939 р. «чекісти» продовжували «виявляти» та стежити не лише за інтелектуалами, громадськими діячами Західної України, але й «колишніми петлюрівцями», котрі вціліли після масових репресивних акцій на території Східної України, репатріантами з Польщі, професорами Академії наук УРСР[33].

Архівні документи дають змогу реконструювати протидію органів держбезпеки антирадянським настроям у суспільстві, негативним оцінкам соціально-економічного становища.

---

[30] ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 43, арк. 79–81.
[31] Там само, спр. 44, арк. 105–107, 110.
[32] Там само, спр. 43, арк. 162–163.
[33] Там само, арк. 35–37.

Показово, що під час відзначення Першого травня 1939 р. у Київській, Сталінській (Донецькій), Кам'янець-Подільській, Чернігівській областях було заарештовано 40 осіб за участь у «троцькістських контрреволюційних організаціях», «терористичні або диверсійні тенденції», розповсюдження листівок, антирадянську агітацію. Іноді фантазії «чекістів» набували гротескних форм. Так, у Сталінській (Донецькій) області нібито пов'язана з «троцькістами» жінка, у минулому дружина жандарма, дала завдання одній особі (між іншим, агенту НКВС) улаштуватися на роботу до дитячої молочної кухні з метою труїти дітей, підмішуючи у харчування ртуть[34].

Слід розуміти, що рівень невдоволення владою у суспільстві був високим. У другій половині 1939 р. не було виконано план товарообігу, не вистачало готівки, крамниці та відділення баз у районних центрах і на селі гостро відчували дефіцит товарів. Виникла значна заборгованість із заробітної платні. За таких умов на святкуванні 7 листопада фіксувалися типові висловлювання:

> «Хіба це свято, у магазинах порожні полиці, немає цукру, ковбас, масла, мила, мануфактури. А за півкіло оселедця, який навмисно викинули у продаж, стоять тисячі людей. Усі продукти й товари відправили до Західної України та Західної Білорусі, щоб обдурити тамтешній людей, мовляв, який рай у нас у СРСР. Нічого, незабаром вони теж дізнаються, що то за заможне життя при радянській владі»[35].

За такі висловлювання людей брали на облік в органах держбезпеки, а то й арештовували.

Цілком зрозуміло, що у форматі статті неможливо відтворити повномасштабну картину політичних процесів в УРСР протягом кінця 1938–1939 рр. Але попередній аналіз дозволяє стверджувати, що політичні структури країні після припинення керівництвом ВКП(б) масових репресивних акцій перебували у хаотичному стані. Радянським вождям вдало-

---

[34] ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 19, арк. 44.
[35] Там само, арк. 87.

ся, хоча з певними труднощами, відновити роль компартії як станового хребта політичної системи. До керівництва місцевими парторганами прийшли нові люди — віддані Й. Сталіну та радянській владі. За директивами політбюро ЦК ВКП(б) вони більш-менш відновили кадровий контроль за органами держбезпеки. Хоча відносини між керівниками різного рівня цих двох управлінських вертикалей були складними.

У зазначений період органи НКВС не припиняли арештів за політичними мотивами. Їх було менше порівняно з 1937–1938 рр., проте це не дає підстав стверджувати, що режим став більш гуманним. «Чекісти» продовжували контролювати майже всі сфери суспільного життя та відстежували будь-які прояви незадоволення у суспільстві. Щодо статистики арештів, то зазначимо, що з 17 листопада 1938 р. до 20 лютого 1939 р. у віданні НКВС УРСР перебували слідчі справи на 24602 особи. Звільнено було 4006 осіб. Багато з них виявилися засудженими за карні злочини. На 21 лютого 1939 р. в органах НКВС УРСР залишалися слідчі справи на 13131 особу[36]. Це — далеко не всі заарештовані на той час у республіці. Дана статистика свідчить, що радянський тоталітарний режим зберігав свою репресивність, а органи держбезпеки продовжували виконувати роль політичної поліції, яка забезпечувала владу Й. Сталіна та невеликої групи кремлівських вождів. В Україні вони, крім того, і надалі вели боротьбу проти потенційних і реальних прихильників національного руху.

Валерий Васильев. **«Бериевская оттепель» в УССР (конец 1938–1939 гг.): политические аспекты**

В статье освещаются отдельные аспекты функционирования политических структур в УССР, отношений между ними после прекращения массовых репрессивных акций. Особое внимание уделяется укреплению роли компартии, восстановлению кадрового контроля со стороны местных партийных руководителей над сотрудни-

[36] ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 36, арк. 220–221.

ками органов госбезопасности. Доказано, что органы НКВД УССР продолжали борьбу с украинским национальным движением.

Ключевые слова: политическая система, компартия, органы НКВД, Сталин, Хрущёв, Кобулов.

Valerii Vasyliev. «Beria's thaw» in USSR (ending 1938–1939): political aspects

The article highlights some aspects of the functioning of political structures in the Ukrainian SSR, relations between them after the cessation of massive retaliatory actions. Particular attention is paid to strengthening the role of the Communist Party, the restoration of control by local party leaders over the officers of the state's security. Proved that the NKVD Ukrainian SSR continued to struggle with the Ukrainian national movement.

Key words: Political System, the Communist Party, the NKVD, Stalin, Khrushchev, Kobulov.